

Dönüşüm Çağında Bir Osmanlı Âlimi: Şeyhülislam Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin Hayatı ve Düşünceleri¹

Osman Atasoy²

ÖZ

Bu çalışma, Osmanlı ilmiye sınıfının 19. yüzyılda geçirdiği dönüşümleri ve bu dönüşümün etkilerini, dönemin önemli bir figürü olan Haydarîzâde İbrahim Efendi üzerinden ele almaktadır. Haydarîzâde'nin yaşam öyküsü, Osmanlı'nın modernleşme sürecinde ilmiye mensuplarının eğitim, yargı ve bürokrasideki değişen rollerini anlamak için bir örnek teşkil etmektedir. Geleneksel şer'i mahkemelerden modern Nizamiye mahkemelerine, eğitim alanından bürokrasiye kadar birçok farklı görevde bulunan İbrahim Efendi, Şeyhülislamlık makamına kadar yükselmiş ve Millî Mücadele yıllarında Anadolu hareketine örtük destek veren bir ulema olarak dikkat çekmiştir. Çalışma, Haydarîzâde'nin biyografisini Osmanlı arşiv belgeleri ve diğer kaynaklarla ortaya koyarken, onun eserleri ve düşünceleri üzerinden Meşrutiyet dönemi İslamcılık hareketine olan katkılarını da incelemektedir. Ayrıca, erken Cumhuriyet döneminde Irak'a göç ederek bu ülkede üstlendiği görevler, Osmanlı sonrası değişen ulema kimliği bağlamında değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Haydarîzâde İbrahim Efendi, İlmiye, Ulema, İslamcılık, Geç Dönem Osmanlı Düşünce Tarihi

¹ Bu makale, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde sunulan "Şeyhülislâm Haydarîzâde İbrâhim Efendi'nin Hayatı ve Eserleri (1864-1931)" başlıklı yüksek lisans tezinin bulgularından yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, atasoy-o@hotmail.com ORCID: 0000-0002-6165-3879

Makale Geliş Tarihi: 9 Ekim 2024, Makale Kabul Tarihi: 11.01.2025

ARAŞTIRMA MAKALESİ (Research Article) *Bu makale intihal programında taranmış ve en az iki hakem incelemesinden geçmiştir. (This article has been scanned via a plagiarism software and reviewed by at least two referees).

DOI: 10.51524/uhusbad.1563940

An Ottoman Scholar in the Age of Transformation: The Life and Thoughts of Sheikhulislam Haydarîzâde İbrahim Efendi

Abstract

This study examines the transformations within the Ottoman ilmiye class in the 19th century and their implications through the lens of a significant figure, Haydarizade İbrahim Efendi. His life story serves as a case study to understand the evolving roles of ilmiye members in education, judiciary, and bureaucracy during the Ottoman modernization process. İbrahim Efendi held various positions, from traditional shari'a courts to modern Nizamiye courts, and from educational roles to administrative responsibilities, ultimately ascending to the office of Sheikh-ul-Islam. Notably, during the National Struggle, he subtly supported the Anatolian movement, setting him apart among his contemporaries. The study reconstructs Haydarizade's biography using Ottoman archival records and other sources, analyzing his intellectual contributions through his works and thoughts, particularly in relation to the Islamic modernist discourse of the Constitutional Era. Furthermore, his migration to Iraq during the early Republic and subsequent roles in its bureaucracy are evaluated within the context of the changing identity of the ulema in the post-Ottoman period.

Keywords: Haydarîzâde İbrahim Efendi, Ilmiye, Ulema, Islamism, Late Ottoman Intellectual History

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılı, geleneksel yapının çözülmesi ve modernleşme doğrultusunda yeniden yapılanma çabalarıyla şekillenmiştir. Bu süreçte eğitim, yargı ve bürokrasi gibi alanlarda önemli dönüşümler yaşanmış, ilmiye sınıfı da bu değişimlerin merkezinde yer almıştır. Geleneksel rollerini büyük ölçüde kaybeden ulema, şer'i kurumların yanında yeni kurulan laik muhtevalı kurumlarda da görev alarak varlıklarını sürdürmüştür. İlmiye sınıfının bu yeni kurumlardaki ağırlığını koruyup koruyamadığı veya bu kurumların kuruluş mantığı üzerindeki etkisi tartışmaya açık bir konu olsa da, bu dönüşümün ulemanın istihdam alanlarını genişlettiği görülmektedir.

Bu çalışmada, Osmanlı ilmiye sınıfının dönüşümü temsil gücü yüksek bir figür olan Haydarîzâde İbrahim Efendi üzerinden ele alınmaktadır. 1864 yılında Erbil'de dünyaya gelen Haydarîzâde, medrese tahsilinden sonra şer'i mahkemelerde kadılık yapmış, ardından modern Nizamiye mahkemelerinde hâkim ve savcı olarak görev almıştır. Kariyerinde eğitim ve danışma meclisleri gibi çeşitli alanlarda çalıştıktan sonra, Osmanlı'nın çözülme sürecine denk gelen Mütareke döneminde Şeyhülislamlık makamına yükselmiştir.

Bu makale, Haydarîzâde'nin hayatını ve kariyerini Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, İngiliz Arşivleri ve diğer kaynaklardan elde edilen veriler ışığında incelemektedir. Onun eserlerinden ve fikirlerinden yola çıkarak, dönemin entelektüel yapısını değerlendirmek, ayrıca Millî Mücadele ve erken Cumhuriyet dönemine katkı sağlamak hedeflenmektedir. Haydarîzâde'nin çok yönlü kimliği, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinin ilmiye sınıfı üzerindeki etkilerini anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır.

1. İlk Hayatı, Ailesi ve Eğitimi

Haydarîzâde İbrahim Efendi 1864 senesinde Musul vilayeti dâhilindeki Şehrîzor sancağının Erbil kazasında doğmuştur. Kendisi 1884 tarihinde kaleme alınan Osmanlı Devleti nüfus tezkeresi kaydına göre uzun boylu, ela gözlü, siyah sakal ve bıyıklıdır. Babası ise Bağdat'ın meşhur ulema ailelerinden Haydarîlere mensup ulemadan Asım Efendi'dir. (MŞH.SAİD.105.2.2.)

İbrahim Efendi'nin babası Asım Efendi'nin doğum yeri Bağdat olup burada yetişmiş ve hayatının sonraki yıllarında Erbil'e göç etmiştir. Erbil'deki ömrü ilimle iştigal ederek, tahsil ve tedris faaliyetlerinde bulunarak, çeşitli mahkemelerde azalık görevleri yaparak geçmiş fakat resmi bir vazifede bulunmamıştır. (MŞH.SAİD.105.2.1.) Asım Efendi'nin İbrahim Efendi'den 12 yıl sonra dünyaya gelmiş Haydar isminde bir oğlu daha vardır. Haydarîzâde Haydar Efendi de ulemadan olup bölgesel idarenin çeşitli kademelerinde memuriyet görevleri alarak hayatını sürdürmüştür. (BOA.DH.SAİDd.00111.)

Haydarîzâde İbrahim Efendi çocukluğunda ilk tahsilini sıbyan mektebinde almış daha sonra farklı medreselerde çeşitli hocalardan tefsir, hadis, Hanefî ve Şafîî fikhı, sarf, nahiv, mantık, meâni, beyan, adab, akâid ve aruz dersleri almıştır. (MŞH.SAİD.105.2.1.) Tabii olduğu fikh mezhebi Hanefiyyedir. (MŞH.SAİD.105.2.2.) Çok iyi derecede okur yazar olduğu lisanlar Arapça, Farsça, Türkçe ve anadili olan Kürtçedir. (MŞH.SAİD.105.2.1.) Hayatının ilerleyen yıllarında Türkçeye şiir tercüme edebilecek derecede Fransızca da öğrenmiştir.³ Davud Vehbi ve Nasır isminde iki oğlu ve Celile Şevket adında bir kızı vardır. (Milliyet, 21.11.1965)

³ Fransız siyasetçi ve edebiyatçı Alphonse de Lamartine (1790-1869)'in Hz. Muhammed (Sav) için yazmış olduğu şiiri Fransızca'dan Türkçe'ye çevirmiş olmasından ömrünün ilerleyen yıllarında Fransızca da öğrendiği anlaşılmaktadır. (Tasavvuf, S. 29,30, 27 Ekim 1911, s.1)

2. Memuriyetleri

Osmanlı klasik çağında şer'î hâkimler, diğer adıyla kadılar, medrese tahsilini tamamlayıp icazet aldıktan sonra mülazemet kademesini tamamlayanlar arasından atanırdı. (Uzunçarşılı, 2015:91) Bu usul zaman içerisindeki birtakım değişikliklerle beraber ana hatlarıyla 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu şekilde devam etmiştir. Tanzimat sonrası Osmanlı bürokrasisinde ve eğitim sisteminde yaşanan dönüşüm kadıların eğitimi ve atamasına yönelik düzenlemeleri de gerekli kılmış, bu doğrultuda 17 Ağustos 1855 tarihinde daha sonra *Mekteb-i Nüvvab* ve *Mekteb-i Kudat* diye de anılacak olan *Muallimhane-i Nüvvab* kurumu teşkil edilmiştir. (Yurdakul, 2019:240)

Haydarîzâde İbrahim Efendi Erbil'de medrese eğitimini tamamlamasının ardından Musul Vilayeti dahilinde bir şer'î mahkemede naipliğe atanmak istediğini resmi makamlara iletmiştir. (MŞH.SAİD.105.2.4.) Mekteb-i Nüvvab'ın kurulmasıyla başlayan süreçte eski usul de tam olarak terk edilmemiş, yalnızca medrese icazetine sahip kadı adaylarının bu görev için yetkin olup olmadığını ölçmek adına imtihanlar düzenlenmiştir. Haydarîzâde de talebinin ardından 7 Ekim 1885 tarihinde ulema ve eşraftan oluşan heyet huzurunda kadılık sınavına girmiş ve başarılı bulunarak şehadetname almış ve atama beklemeye başlamıştır. (MŞH.SAİD.105.2.3.)

Yaklaşık bir yıl görev bekleyen Haydarîzâde nihayet 1886 yılının Eylül ayında 500 kuruş maaşla Musul'un Zaho kazasına naip olarak atanmıştır. (MŞH.SAİD.105.2.1.) Resmi görev müddeti bitene dek vazifesini başarıyla yürüttüğü halk ve diğer memurlar tarafından tasdik edildiği için iki kez görev süresi uzatılmış, üçüncü kez uzatılma mümkün olmadığından toplam üç yıl sonunda mazuliyete ayrılarak yeni görevini beklemeye koyulmuştur. (MŞH.SAİD.105.5.1.)

Bu süreçte İstanbul'a gelen Haydarîzâde Meşihat'ta kurulmuş olan *Meclis-i İntihab-ı Hükkam* tarafından atanan kurul önünde sınava tabi tutularak başarılı olmuştur. Ehliyetini ispat etmesinin ardından 12 Ocak 1891 tarihinde Basra Vilayeti Hayy kazası naibi olarak atanmış fakat görev yerine giderken sağlık durumu kötüleştiğinden Hayy'a ulaşamamıştır. Meseleyi meşihat makamına bildirdikten sonra yerine başka bir naip atanmıştır. (MŞH.SAİD.105.2.1.)

Bir süre sonra Diyarbekir Vilayeti Cizre kazasına tayin edilerek 10 Şubat 1891'den 24 Aralık 1893'e kadar burada naiplik görevini başarıyla yürütmüştür. Buradaki görevi son naipliğidir. Bu aşamadan sonra meslek hayatına Tanzimat sonrası kurulan Nizamiye mahkemelerinde devam edecektir. (MŞH.SAİD.149.5.15) İbrahim Efendi'nin diğer adıyla örfî mahkemelerdeki ilk görevi Cide Bidayet Mahkemesi reisliği olmuştur. Bir önceki görevinden ayrılmasının ardından geçen sekiz aylık işsizlik halinde örfî mahkemelere geçiş için girmesi gereken imtihana hazırlanmış olması muhtemeldir. 3 Mart 1894 tarihinde Mekteb-i Hukuk'ta teşkil edilen bir heyet huzurunda sınava tabi tutulur. Başarılı olmasının ardından aldığı "her çeşit ve bütün derecelerdeki mahkemelerde başkan olabilir" şehadetnamesi ile 29 Temmuz 1894'te 2500 kuruş maaşla Cide Bidayet Mahkemesi başkanı olarak atanır. (BOA.BEO.457.34205. MŞH.SAİD.105.2.12/3.)

Bir buçuk yıl yürüttüğü bu görevin ardından istifa ederek memleketine yakın bir bölge olan Musul'a savcı yani o dönemki adıyla müddeiumumi muavini olarak tayin edilir. (BOA.BEO.738.55289) Burada meslek hayatının en zor zamanlarından birini yaşamasına vesile olacak bir hadise yaşar. Hakkında rüşvet aldığına dair bir şikâyetname yazılmış akabinde açığa alınarak soruşturma başlatılmıştır. *Hey'et-i İtham-ı Mahsus* tarafından yürütülen soruşturma neticesinde rüşvet iddiasını doğrulayacak bir delile ulaşılamadığı için aklanmıştır. (MŞH.SAİD.105.2.12/3;105.2.17.)

Bu olaydan aklanmasına rağmen yargı alanında çalışmaya devam etmek istememesi rüşvet iddialarının olumsuz tesiri olarak yorumlanabilir. Bu aşamada taşradan merkeze, adliyeden de eğitim sahasına geçmek istediği anlaşılmaktadır. 21 Mart 1901 tarihinde *Meclis-i Kebir-i Maarif* azası olur ve hayatına payitaht olan İstanbul'da devam etmeye başlar. (1321 Maârif Salnamesi. BOA.BEO.1635.122599.)

Bu aşamadan sonra 23 Temmuz 1908'de vuku bulan II. Meşrutiyet'in ilanının akabinde gerçekleşen tensikat uygulamasına kadar İstanbul'da aynı anda birden çok görev yürütmüş, dönemin matbuatında etkin olan entelektüel çevrelerle tanışmış ve yayınları yakından takip ederek payitahtın canlı gündemine dâhil olmuştur. 1908 sonrası matbuat faaliyetlerine dâhil oluşu da bu dönemdeki birikimin bir neticesi olarak okunabilir. Azalık görevi devam ederken II. Abdülhamid tarafından yetimler için özel olarak

açılan *Darülhayr-ı Âli Mektebi*'ne 7 Ağustos 1904 tarihinde müdür olarak atanır. (BOA;İ.MF.00010.00034.0002; BEO.2394.179508.) Aynı süreçte ilmiye rütbesi de İzmir ve Haremeyn kademelerinden geçerek İstanbul payesine kadar yükseltilir. İlk olarak ikinci, daha sonra üçüncü dereceden Mecîdî nişanı ile taltif edilir. (MŞH.SAİD.105.2.12/3)

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Sultan II. Abdülhamid devri bürokratlarına yönelik kapsamlı bir işten çıkarma uygulaması olan tensikat neticesinde Haydarîzâde İbrahim Efendi de Meclis-i Maarif azalığı ve Darülhayr müdürlüğü vazifelerinden azledilmiştir. (MŞH.SAİD.105.2.12/4.) İbrahim Efendi'nin şiddetli bir Abdülhamid taraftarı ya da muhalifi olduğu yönünde bir emare yoktur. Nitekim kendisinin tensikatla beraber sürgün ya da tutuklamaya maruz kalmaması da bunun işaretlerindedir. Genel bir restorasyonun neticesi olarak görevlerinden alındığı görülmektedir.

Mazul durumundayken yazdığı birçok istida ile devletten yeniden görev talep etmiştir. İlk olarak 5 Eylül 1909'da Diyarbakir Merkez niyabetine atandıysa da görevine başlayamadan bu atama Merkez Tensik Komisyonu'nca iptal edilmiştir. Gerekçe ise kendisinin kadı olmak için şart koşulan Mekteb-i Nüvvab mezuniyetinin bulunmayışıdır. (MŞH.SAİD.105.2.12/4.) Bu kurumda kurulan heyet-i mümeyyize huzurunda snava girerek ehliyetini tekrar ispat etmesi talep edilir. Hararetili yazışmalarla geçen yaklaşık iki yıllık süreç neticesinde komisyon Haydarîzâde'nin tekrar devlet görevine dönmesine ikna olur ve 10 Temmuz 1910'da Defter-i Hakânî Nezareti Umur-ı Şer'iyye memuru olarak ataması yapılır. (MŞH.SAİD.149.5.17;149.5.18;105.2.12/4;105.2.12/5;BOA.BEO.3384.253798;3427.256954;3465.2598.)

Bu görevi devam ederken ilaveten 30 Eylül 1911'de Kadastro Mektebi'nin hukuk kısmında Mecelle muallimi olarak vazifelendirilir. (MŞH.SAİD.105.2.13.) Muallimlik mesleğini de deruhte etmeye başlamasıyla Tanzimat sonrası bir Osmanlı ulemasının görev yapabileceği tüm sahalarda görev yapmış olur.⁴

Mecelle muallimliğine ek olarak medrese ıslahı çalışmaları neticesinde ortaya çıkan mekteplerden Medresetü'l-Vaizin ve Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutaba'da muallim olur ve İslam Mezhepleri ve Büyük Tarikatler derslerini verir. (Beydilli, İpşirli, 2000:297)

1918 sonlarına gelindiğindeyse kendisine Şeyhülislamlık makamının kapılarını açacak olan Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye kurumuna kurucu aza olarak atanır. Kuruluş gayesi İslam'a yönelik çağdaş hücumlara cevap üretmek olan bu prestijli kurumun diğer azaları arasında dönemin meşhur ilim adamlarından Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi (Yazır), Bediüzzaman Said Efendi (Nursi), Şevketi Efendi ve Bergamalı Cevdet Efendi gibi isimler bulunmaktadır. Başkâtip ise sonradan İstiklal şairi olacak olan büyük edip Mehmet Akif Bey (Ersoy)'dir. (Akman, 2009:41) (Albayrak, 2017:81-85).

3. Şeyhülislamlığı

Mondros Mütarekesi'nin 31 Ekim 1918'de imzalanmasıyla Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti için resmen bitmiş oldu. Mütareke'nin ardından devleti savaşa sürükleyen ve mağlubiyetin baş sorumlusu olarak addedilen İttihatçı yönetim kadrosu Enver, Cemal ve Talat Paşalar 3 Kasım 1918'de yurtdışına kaçarken önce Ahmet İzzet Paşa tarafından bir geçiş hükümeti kurulmuş, uzun ömürlü olmayan bu hükümetin istifasıyla 11 Kasım 1918'de Tefik Paşa sadrazam olmuş ve Şeyhülislam arayışlarına girişmiştir. (Danışmend, 1972:448) Bu dönemde üç aylık Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye azası olan Haydarîzâde İbrahim Efendi Sofya Komiseri Refik Bey'in önerisiyle bu makama layık görülmüş ve kabineye dâhil edilmiştir. (BOA.HSD.AFT.6.76.0) Bu tercihin arkasında yatan esas nedenin ise kendisinin dönemin dışlanmış siyasi odağı olan İttihat ve Terakki ile organik bir bağının olmayışı olduğu düşünülmektedir.

14 Ocak 1919 ve 24 Şubat 1919 tarihlerinde gerçekleşen kabine değişikliklerinde makamını korumuş, 3 Mart 1919 tarihindeki hükümet istifasıyla görevi sona ermiştir. 24 Mayıs 1919'da Damat Ferid Paşa

⁴ Bu mektebin açılışında irat ettiği konuşması Tasavvuf dergisinin 6 Ekim 1911 tarihli sayısında dercedilmiştir. (Tasavvuf, 6 Ekim 1911:1)

kabinesinde Meclis-i Vükela'da sandalyesiz bakan sıfatıyla vazifelendirilmiştir. 10 Temmuz 1919'da Kürdistan sorununun halli için kurulan komisyonun başkanlığını yapmıştır. 2 Ekim 1919'da kurulmuş olan Ali Rıza Paşa kabinesinde tekrar Meşihat makamına dönmüştür. (BOA.İ.DUİT.9/65; BEO.4575.343104)

5 Mart 1920'de Şeyhülislam Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin himayeleriyle Hilal-i Ahdar (Yeşilay) Cemiyeti kurulmuş ve fahri başkanlık görevine getirilmiştir. (Sebilürreşad, 31 Mart 1920: 237) Ali Rıza Paşa hükümetinden sonra 8 Mart 1920'de kurulan Salih Paşa hükümetinde de Şeyhülisamlık görevine devam etmiştir. 16 Mart 1920'de İngilizlerin İstanbul'u resmen işgalinden sonra Anadolu'daki Milli Mücadele hareketi aleyhinde fetva vermesi için baskıya maruz kalan İbrahim Efendi bu fetvayı vermeyi reddetmiş ve 2 Nisan 1920'de hükümetin istifasıyla görevinden ayrılmıştır. Bu vazife onun son Şeyhülisamlığıdır. (Sebilürreşad, Şubat 1957: 201-202)

Haydarizade'nin Başta M. Akif ve Eşref Edip olmak üzere Milli Mücadele yanlısı çevre ile olan fikri yakınlığı büyük baskı ortamında fetvaya karşı çıkma iradesi göstermesinin başlıca sebebi olarak okunabilir. İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar* adlı eserinde Haydarizade'nin Milli Mücadele'ye destek verdiğini hatta bunu Sultan'a karşı da dile getirdiğini gösteren bir anektod aktarılmaktadır. Sultan Vahdettin sarayda çevresine Anadolu'daki son durumu sorarken ortamda bulunan Haydarizade "Vahdet-i vücud gibi vahdet-i cünud olmuş. Buradaki askerle Anadolu'daki asker birleşmişler. Eski sadrazamlar padişah uğruna kendilerini feda ederlerdi. Efendimiz sadrazam uğruna nefsi-i şahanenizi feda ediyorsunuz" demiş ve tüm yanlışlarına rağmen Sultan'ın Damat Ferit Paşa'yı desteklemesini eleştirerek Anadolu'daki hareketin meşruiyetini orduların birleşmesini örnek göstererek dile getirmiştir. (İnal, 1935:2071)

4. Irak Yılları

Şeyhülislam Haydarîzâde İbrahim Efendi 2 Nisan 1920'de Şeyhülisamlık görevinden ayrılmasından saltanatın ilgasına kadar geçen sürede İstanbul'da mazuliyet maaşı ile hayatını idame ettirmiştir. (BOA.BEO.4673. 350401. 2) Şeyhülisamlığı esnasında Ankara hükümetine zımnen destek veren kabinelerde bulunması, aleyhte fetva talebini reddetmesi ve bu süreçte Eşref Edip ve Mehmet Akif'le olan dostluğu onun Millî Mücadele lehinde tavır takındığını göstermektedir. (Sebilürreşad, Şubat 1957: 201-202) 1923 seçimlerinde onu Musul'un muhtemel mebus adayları arasında gösteren bir gazete küpürü de bu tavrın 1923'ün ortalarına kadar devam ettiğini gösterir. (Vakit, 16 Temmuz 1923, 1) Fakat bu tarihten sonra özellikle birinci meclisin ilgası ve Lozan sürecinin akabinde Ankara'ya olan sempatisinin değiştiği kanaatindeyiz.

Nitekim kendisi İngiliz arşivlerindeki bir istihbarat raporuna göre 8 Ocak 1924 tarihinde "Kemalist hükümetin engellemesine rağmen" Bağdat'a ulaşmıştır. (FO 371/10097-0021) İngiliz Mandası altında kurulan Irak Devleti'nin Yasin el-Haşimi kurucu hükümetinde Evkaf Bakanlığı görevine getirilmiştir. Daha sonra Ayan Meclisi azalığı da yapan Haydarîzâde vefatına kadar bu görevi yürütmüştür. (Alawi, 2016:555)

Kendisinin karmaşık siyasi kişiliğini gösteren bir diğer hadise ise ek belgelerle teyide muhtaç olsa da anılmaya değerdir. 17 Ağustos 1925 tarihli *Vakit* gazetesinde yer alan bir habere göre Haydarîzâde İbrahim Efendi, Şeyh Said hadisesini kurgulayan ve idare edenlerden birisidir. Haberin detayında İbrahim Efendi'nin "Ömer Kutbettin" kod adıyla Kürt İstiklal Komitesi'nin Bağdat temsilcisi olduğu ve isyan hareketini hazırladığı yazmaktadır. (Vakit, 17 Ağustos 1925:1) Söz konusu dönemde Haydarizade'nin Irak Kabinesinde Evkaf Bakanlığı koltuğunda olması ve detaylı taramalarımıza rağmen benzer bir bilgiye başka herhangi bir kaynakta rastlanılmaması haberin gerçek olma ihtimalinin çok yüksek olduğunu göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok açıdan kriz içerisinde olduğu bir dönemde yaşamış, ilmiye mesleğinin zirvesi olan Şeyhülisamlık makamına kritik bir dönemde 5 defa gelmiş, ömrünün son yıllarında Osmanlı bakiyesinden doğan Irak Devleti'ne de hizmet etmiş olan Haydarîzâde İbrahim

Efendi 12 Ocak 1931 tarihinde⁵ Bağdat'ta hayata gözlerini yummuş ve Şeyh Abdülkadir Geylani türbesinin haziresine defnedilmiştir.

5. Eserleri

İbrahim Efendi 1893 tarihinde Meşihat makamının talebi üzerine kendi el yazısı ile yazdığı kısa biyografisinde eserinin olup olmadığı sorusuna “Telifatım yoktur, şiir ve inşâya dair âsârım varsa da tab’ ve intişâr için kanûnî ruhsat-ı resmîye talebine muvaffak olamamışım.” cevabını vermiştir. (MŞH.SAİD.105.2.1.) Resmen izin alarak bastırmasa da bu dönemde eserleri olduğu anlaşılıyor. Bir başka belgeden görüldüğü üzere 1908’de *Mir’at-ı Ulema* isminde “dini, edebi ve siyasi” içerikli bir gazete çıkarmak için resmi başvuruda bulunmuştur. Fakat gazetenin yayınlandığına dair bir emareye rastlayamadık.

Yayınlanan ilk eseri “Lamartine’in Nazmen Mütercem Makalesi” ismiyle Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi’nde 12 ve 19 Aralık 1908 ve 9 Ocak 1909 tarihlerinde iki, üç ve altıncı sayılarda üç bölüm şeklinde neşredilen yayınlanan şiir tercümesidir. 1911’den sonra ise dönemin birçok yayın organında yazı faaliyetlerinde bulunmuştur. *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilürreşad*, *Tasavvuf*, *Edebiyat-ı Umumiye*, *İrşadü’l-Müslimin* ve *Jin* dergilerinde toplam 21 makalesi neşredilmiştir. İki adet şiir kitabı basılmış ve ders notlarından derlediği *Mezahib ve Turuk-ı İslâmiye Tarihi* adlı telif eseri yayınlanmıştır.

6. Düşünceleri

Haydarîzâde İbrahim Efendi’nin 1911-1920 yılları arasında kaleme almış olduğu eserleri fikirlerini değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Kendisinin düşüncelerini değerlendirmeden önce tahsil geçmişi, mesleki tecrübesi, fikirlerinin olgunlaştığı dönemdeki cari tartışmalar ve İmparatorluğun içerisinde olduğu siyasi vaziyet göz önünde bulundurulmalıdır.

Erbil’de dünyaya gelen ve ilk tahsilini ulema olan babasından alan Haydarîzâde, medresede Arapça dil bilgisi ağırlıklı ve Hanefî ve Şafîî Fıkhi, Hadis ve Ehl-i Sünnet Kelamından müteşekkil Klasik İslami İlimler eğitimi almıştır. Bazı çağdaşı âlimlerin aksine yeni açılan modern mekteplerdeki eğitim süreçlerine dâhil olmamıştır. 1885 yılında tahsilini tamamladığı ve merkezden uzak bir bölgede de yaşadığı göz önüne alındığında 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı entelektüel kamuoyunu etkilemeye başlayan yeni bilimsel, toplumsal ve siyasi fikirlerden –hayatının bu döneminde– merkez uleması kadar etkilenmediği düşünülmektedir. 1886 yılında aldığı geleneksel teorik eğitimin bir tamamlayıcısı olan naiplik görevine atanmış ve şer’i yargının pratik alanında da uzmanlaşmaya başlamıştır. Naiplik görevini başarıyla yürüttüğü çeşitli belgelerden anlaşılmaktadır.

Toplamda sekiz yıl boyunca yürüttüğü bu görevin ardından yine yargı sahasında kalmak kaydıyla örfî mahkemelere geçiş yapmıştır. Şer’i hukuk tecrübesinin ardından esasen Batı menşeli olan ve o dönem itibarıyla ülke sathına yeni yeni yayılan örfî hukuk alanına geçmesi düşüncelerinde de yukarı yönde bir kırılma yahut bir genişleme imkânı olarak okunabilir. Nitekim altı yıl süren taşrada örfî mahkemelerde savcılık ve hâkimlik tecrübesinin ardından İstanbul’a, Osmanlı düşünce hayatının merkezine, hem de eğitim gibi canlı bir sahada hükümetin politikalarının düzenlendiği Meclis-i Maarif’e aza olarak geçiş yapması bu fikri genişlemenin hem bir neticesi olmuş hem de onun hızlanarak devamını sağlamıştır.

⁵ Haydarîzâde İbrâhim Efendi’nin bazı biyografilerinde (*Osmanlı Şeyhülislâmları*, Abdülkadir Altunsu; *TDVİA Ansiklopedisi*) ölüm tarihi 1933 olarak belirtilmişse de bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Bağdat’ta Şeyh Abdülkadir Geylani Türbesi haziresindeki mezar taşından, Hicri 1349 yılında vefat ettiği ve buraya defnedildiği anlaşılmaktadır. Abdülkadir Altunsu’nun hazırladığı *Osmanlı Şeyhülislâmları* eserinde ölüm yılı Hicri 1349 olarak doğru verilmiş olsa da, yanına yazılan Miladi 1933 tarihi yanlıştır. Diğer biyografiler yalnızca bu Miladi tarihi esas aldığından, yanlış bilgi tekrarlanmıştır. Ayrıca, biyografilerde yer alan bir başka hata da ölüm yerinin Medine olarak belirtilmesidir. Bu hatanın kaynağı tespit edilememiştir; ancak mezar taşına dayanarak vefat yerinin Bağdat olduğu kesindir.

Hayatının Osmanlı sınırlarında geçen kalan yıllarında daima İstanbul'da yaşamaya devam edecektir. 1900'de geldiği bu şehirde Sultan II. Abdülhamid'in iktidarının son 8 senesine yüksek bir eğitim bürokrasisi kurumunda şahitlik eder. Belki de onu çağdaşları gibi şedit bir Abdülhamid muhalifi olmaktan koruyan da kesintisiz yürüttüğü bürokratik görevlerdir. Bu dönemde eser vermemesi bizi mezkûr dönemdeki düşüncelerini değerlendirmekten mahrum bıraksa da 1911-1920 arasındaki yazı hayatında Meşrutiyet taraftarlığı yaptığı görülmektedir. Yine de hayatının herhangi bir döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olduğu ya da alenen taraftarlık yaptığına dair bir emare yoktur. Nitekim İttihatçılığın iktidardan dışlandığı 1919-20 yıllarında Şeyhülislamlık makamına tercih edilmesinin arkasında da bu 'tarafsızlığı' yatmaktadır.

Diğer taraftan kendisine İttihatçıların rakibi olan Hürriyet ve İtilaf taraftarı demek de mümkün değildir. Milli Mücadeleye ölçülü de olsa sempatik bakan Tevfik Paşa, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa kabinelerinde Şeyhülislam olarak görev almış fakat bu hareketin ve İttihatçılığın tüm izlerinin karşısında duran Damat Ferit Paşa kabinelerinde kısa bir süre gerçekleşen sandalyesiz bakanlık deneyimi hariç, tercih edilmemiştir. Kendisini Erken Cumhuriyet tarih yazımında meşhur eden hadise de İngilizlerin tazyikiyle Millî Mücadele aleyhinde verilmek istenen fetvaya karşı duruşudur. Yukarıda daha detaylı zikredildiği gibi 1923 sonrası erken Cumhuriyet yönetimiyle yakınlaşmaması, Irak'a göçü ve buradaki faaliyetleri onun bir kalıba sokulması zor kişiliğinin tezahürlerindendir.

Verdiği eserlerin muhtevası değerlendirildiğinde, özellikle makalelerinde dönemin düşünce hayatını yansıtan bazı temalar göze çarpmaktadır. Genelde İslam âleminin özelde de Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında yaşadığı iktisadi, askeri ve siyasi mağlubiyetin doğurduğu sorgulamalar ve hücumlara karşı cevap verme temayülü Haydarîzâde'nin yazılarına da sinmiştir. Örneğin, "Âlem-i İslâmîyette Sa'y ü Amel Yahut Teşebbüs-i Şahsî" başlıklı yazısında İslam dininin çalışmayı ve girişimi teşvik ettiğini şer'i delilleriyle ortaya koyarak iktisadi gerilemenin İslam'ın özünden kaynaklandığı ithamına çağdaşlarına benzer bir tarzda karşı çıkmaya çalışmıştır.(Tasavvuf, 3 Ağustos 1911:1) Benzer şekilde İslam'da kadının konumunun hürriyet ve müsavat kavramları eşliğinde hararetle tartışıldığı bir dönemde "Kavm-i Arab'da Kable'l-İslâm ve Ba'de'l-İslâm Nisvan" başlıklı bir yazı yazarak İslam'ın kadının konumunu nasıl yükselttiğini, ona verdiği yüksek değeri İslâm öncesi ve sonrası Arap kavminde Kadın mukayesesıyla ortaya koymaya çalışmıştır.(Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, 20 Nisan 1918:33-45) İsmail Kara'nın çizdiği İslamcılık düşüncesi çerçevesi(Kara, 2014:17-26) dikkate alınacak olursa; kendisi bir Son devir Osmanlı uleması/aydını olarak Meşrutiyet dönemi İslamcılık düşüncesine mensuptur.

Tasavvufa yakınlığı bilinen Haydarîzâde'nin Şeyhülislamlık makamındayken dönemin ünlü meşayihinden Kenan Rifai'ye intisap ettiği de dile getirilmektedir. (Tahrallı, 2002:254) Yazılarının büyük çoğunluğu Meclis-i Meşayih reisliği de yapan ünlü mutasavvıf Şeyh Safvet Efendi'nin *Tasavvuf* isimli ve aynı muhtevalı dergisinde yayınlanmıştır. Tasavvuf ile ilgili yazıları bazı şeyhlerin kısa biyografisini vermek ve bazı tasavvufi kavramların mevaiz tarzında dile getirilmesini aşmamıştır. Söz konusu düşüncelerinin yanında halkın genelini güzel ahlaka teşvik edici yazılar da kaleme almıştır. Kendisinden günümüze günlük ya da hatırat gibi otobiyografik bir eserin ulaşmaması da hem faaliyetlerini hem de düşüncelerini değerlendirmede bir başka engel olarak önümüze çıkmaktadır.

Sonuç

Haydarîzâde İbrahim Efendi'nin hayatı ve kariyeri, Osmanlı ilmiye sınıfının modernleşme sürecinde geçirdiği dönüşümün kapsamını anlamak için dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Geleneksel İslâmî İlimler eğitimi almış bir ulema olarak şer'i mahkemelerden modern örfi mahkemelere, eğitim alanındaki bürokratik görevlere ve nihayet Şeyhülislamlık makamına kadar uzanan görev yelpazesi, Osmanlı'nın geç döneminde ilmiye sınıfının yeni şartlara uyum sağlama kapasitesini gözler önüne sermektedir.

Haydarîzâde, düşünceleri ve eserleriyle, Meşrutiyet dönemi İslamcı düşünce akımlarının etkisi altında, modern problemlere İslâmî referanslarla çözümler üretmeye çalışmıştır. Özellikle Millî Mücadele yıllarında sergilediği ölçülü destek ve İngiliz baskısına karşı direnişi, onun tarafsız ve dengeli duruşunun bir göstergesidir. Erken Cumhuriyet döneminde Irak'a göç ederek yüksek bürokrasideki rolünü

sürdürmesi, Osmanlı sonrası değişen siyasal ve sosyal şartlara uyum sağlama becerisini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, Haydarîzâde'nin çok yönlü kimliği üzerinden, Osmanlı ilmiye sınıfının tarihî ve entelektüel dönüşümünü değerlendirmiş, aynı zamanda Millî Mücadele ve erken Cumhuriyet dönemi tarih yazımına katkı sunmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda, Haydarîzâde'nin hayatı ve fikirleri, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin önemli bir kesitini temsil etmektedir.

BEYANLAR

- Hakem Deęerlendirmesi: Dış bağımsız.
- Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması bildirilmemiştir.
- Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
- Katkı Payı: Tek yazar.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri

BOA.HSD.AFT.6.76.0. BEO;457.34205; 3384.253798; 3427.256954;

738.55289; 1635.122599; 3465.259850; 4603.345203.1; .4603.345203.2;

1290.96717; 2394.179508; 4579.343409; 4613.345935. DH.MKT.1293.47.1;

1293.47.2; DH.SAİDd.00111; 00077; İ.DUİT.9.96; 9.65; 7.96; 9.83; 9.92;

İ.TAL.290.2.1; İ.MF.00010.00034.0002; MV.00216/39. .252.88.0;

Y.PRK.MF.5.27.

T. C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi

MŞH.SAİD.105.2.1; 105.2.2; 105.2.3; 149.5.3; 149.5.2; 149.5.1; 149.5.4; 105.2.12/1;

149.5.5; 105.2.11; 105.2.2/1; 149.5.15; 105.2.8; 149.5.15; 105.2.12/3; 149.5.14;

149.5.12; 149.5.10; 105.2.12/4; 149.5.6; 149.5.7; 149.5.8; 149.5.9; 149.5.17; 105.2.17;

149.5.10; 149.5.11; 149.5.17; 149.5.18; 105.2.12/5.

İngiliz Arşivleri

FO 371/10097-0021

Gazete ve Dergiler

Cerîde-i İlmiye, Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, İkdâm, İrşâdü'l-Müslimîn, Jîn, Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi, Sebîlürreşad, Sırat-ı Müstakîm, Tasavvuf, Milliyet, Vakit

Diğer Kaynaklar

Akman, Zekeriya. (2009). *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Bir Üst Kurul: Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmîye*. Ankara: DİB Yayınları.

Alawi, Ali A. (2016) *Irak Kralı I. Faysal*, Hakan Abacı (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Albayrak, Sadık. (2017). *Son Devrin İslam Akademisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Beydilli, Kemâl. İpşirli, Mehmet. (2000). *Haydarîzâde İbrâhim Efendi*. TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı.

Danişmend, İsmail Hami. (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Kara, İsmail. (2014). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler Kişiler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tahralı, Mustafa. (2002). *Kenan Rifai*. TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (2014). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yurdakul, İhami. (2019) *Mekteb-i Nüvvab*, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı.